

Aleksandar Korolija

DISTINKCIJA GRAĐANSKOG I POLITIČKOG DRUŠTVA U DELU GRAMŠIJA

SAŽETAK

U radu se razmatra Gramšijevo shvatanje političkog i građanskog društva pozivajući se na kritiku Perija Andersona koji ovaj problem označava kao antinomiju u Gramšijevom radu. Osnovni problem je razlikovanje hegemonije i dominacije, prilikom kojeg se hegemonija svrstava unutar građanskog, a dominacija unutar političkog društva. U takvom razdvajanju nivoa dolazi do problema države i njene pripadnosti jednom od ova dva nivoa. Kroz ponovno čitanje Gramšija se pokušava doći do odgovora na problem koji Anderson primećuje i pridaje mu status antinomije. Kako bi se odgovor našao daje se celovit uvid Gramšija u predmete poput odnosa baze i nadgradnje, građanskog i političkog društva, kao i odnosa snaga i države.

KLJUČNE REČI

hegemonija,
građansko i političko
društvo, etična država,
baza i nadgradnja,
odnosi snaga

Uvod

Gramšijevo (Antonio Gramsci) delo već dugi niz godina predstavlja deo opšteprihvaćene tradicije u različitim disciplinama humanističkih nauka. Najdublji prodor je postigla njegova teorija hegemonije koja je nezaobilazna stanica sociološke literature, pre svega u sferi ideologije.

Međutim, kao što je sam Gramšijev rad ostao nesistematizovan, čini se da je ista sudbina zadesila i korišćenje njegovih koncepcija, to jest teorija hegemonije je bacila u senku ostatak njegovog opusa, bez šire sistematizacije čak i koncepta hegemonije. Budući da je i sam radio iz senke zatvorske ćelije u kojoj su nastali njegovi najbolji radovi, nesistematičnost nikako ne bi smela da nas čudi, dok bi prejaka kritika upućena Gramšiju bila u najmanju ruku naučno nepoštena imajući u vidu egzistencijalne i radne (ne)uslove.

Gramši pre utamničenja je pre svega čovek akcije, političar i jedna od najistaknutijih ličnosti tadašnjeg italijanskog radničkog pokreta. Uređujući časopis *L'Ordine Nuovo* (Novi poredak), njegovo bavljenje teorijom u periodu slobode je obeleženo u najvećem delu kratkim člancima koji su uvek

vezani za određeni politički trenutak, odnosno konjunkturu. Iako se u tim člancima mogu naći određeni zanimljivi delovi, forma pisanja je daleko od jedne sistematizacije koncepata.

Takvo stanje stvari omogućava veći prostor za interpretaciju njegovog dela. Jedna od najuticajnijih interpretacija dolazi od strane Perija Andersona (Perry Anderson) i njegovog dela *The Antinomies of Antonio Gramsci*.

Kako je ranije rečeno, Gramši je koncepcijom hegemonije prošao kroz svetska vrata teorije, no čini se da je problematizacija „porekla“ hegemonije ostala nedovoljno ispitana. U ovom radu predmet neće biti hegemonija, već distinkcija građanskog/civilnog društva i političkog društva, koja je važna za shvatanje hegemonije. Ova distinkcija je za Andersona antinomija. U nastavku ćemo se baviti izlaganjem Andersonove teze i argumentima koji je pobijaju. Kao i pokušajem sinteze Andersonovih kritika i Gramšijevih teza.

Postavljanje problema

Građansko i političko društvo, naravno, nisu koncepti koje je skovao Gramši, ali njegovo tumačenje ovih koncepta sadrži specifičnosti. Mi se nećemo na ovom mestu baviti istorijom ovih koncepata. Samo ćemo napomenuti da se Gramši u najvećoj meri nadovezuje na Hegelovo (Georg Friedrich Hegel) i Marksovo (Karl Marx) razumevanje¹.

S obzirom da ne postoje „nedužni koncepti“ koji su čisti od grešaka, ostaje otvoreno pitanje koje je greške Gramši preuzeo, ali i još važnije koje je greške, koje su ostvarile uticaj na druge autore, on stvorio. Anderson upravo tvrdi da uspeva da pronade takve greške.

Osnovna Andersonova kritika je usmerena na dva problema. Jedan problem je konfuzno korišćenje države kao opozicije građanskom društvu, odakle proizilazi i problem hegemonije i dominacije. U tako postavljenoj problematici, ulog nije samo ova distinkcija na teorijskom nivou, već i na praktično-političkom planu.

Anderson tvrdi da se kod Gramšija mogu naći oscilacije između najmanje tri pozicije države na Zapadu. Jedna je „ravnotežni odnos“ sa građanskim društvom, druga je da je država „spoljna površina“ građanskom

1 Bobio (Bobbio) (1979: 21-43) razmatra upotrebu termina građanskog društva i države kroz perspektivu prirodnog stanja i društvenog ugovora u političkoj filozofiji, tvrdeći da se Gramši razlikuje u razumevanju građanskog društva od Hegela i Marksa s obzirom da ga razume ne kao element strukture, već superstrukture. Pritom, Bobio tvrdi da je u tome Gramši bliži Hegelu nego Marksu koji kao deo građanskog društva vidi ekonomske odnose, dok Hegel tvrdi da je građansko društvo etički sadržaj država i uz porodicu njegova čvrsta osnova, kao i ugaoni kamen javne slobode.

društvu i treća je da je država „masivna struktura“ koja ukida autonomiju građanskog društva (Anderson 2017: 33)².

Anderson predstavlja i nekoliko šematskih prikaza.

Hegemonija	Dominacija
=	=
Pristanak	Prisila
=	=
Građansko društvo	Država (Anderson 2017: 43)

Ovim prikazom se u dobroj meri pokazuje suština opozicije, odnosno antinomije, o kojoj Anderson govori. On tvrdi da je kod Gramšija izvršena gruba podela u kojoj hegemonija ostaje izvan države, u sferi građanskog društva koje funkcioniše na principu pristanka. Sa druge strane, država funkcioniše na principu prisile i dominacije. Ovo je osnova problema koja se dalje pojavljuje u sledećim prikazima.

Istok	Zapad
-----	-----
Država	Građansko društvo
Građansko društvo	Država
Prisila	Pristanak
Dominacija	Hegemonija
Manevar	Pozicija (Anderson 2017: 46)

Prema Andersonu, gruba opozicija ovih koncepata se prenela i na Gramšijevo različito shvatanje Istoka i Zapada. U tom periodu je Gramši analizirao uspeh Oktobarske revolucije i neuspeh revolucija u zapadnim društvima. Ispitaćemo kasnije detaljnije to pitanje, za potrebe ovog prikaza treba reći da je Istok funkcionisao sa dominantnim položajem države koja sa sobom nosi prisilu i dominaciju, što na kraju vodi strategiji manevra. Sa druge strane, zapadna društva funkcionišu sa dominantnom pozicijom građanskog društva koje sa sobom nosi pristanak i hegemoniju, što vodi strategiji pozicije.

² *The Antinomies of Gramsci* je napisan 1976. a objavljen godinu dana kasnije u časopisu *New Left Review*, dok je u ovom radu korišćeno izdanje Verso za koje je Anderson napisao novi predgovor u kojem se osvrće na kritike koje su u međuvremenu pisane na račun njegovih/Gramšijevih antinomija.

Razrada ovog pitanja se može naći na sledećoj šemi.

	Istok	Zapad
<i>Građansko društvo</i>	primordijalno/želatinozno	razvijeno/čvrsto
<i>Država</i>	preovladavajuća	balansirana
<i>Strategija</i>	manevar	pozicija
<i>Tempo</i>	brz	produžujući (Anderson 2017:30)

Ovo se može nazvati „strateškom mapom“ početka XX veka kako je Anderson tumači kod Gramšija. Prema njoj se može doneti zaključak da je kod Gramšija stanje građanskog društva od ključne važnosti, odnosno da ono dominira nad ostalim karakteristikama. Štaviše ne samo da jednostavno dominira, već i uzrokuje kako ostali nivoi izgledaju. Na kraju, nerazumevanje situacije u građanskom društvu vodi pogrešnoj strategiji i neuspehu revolucije na Zapadu koja je pokušala da prekopira revoluciju sa Istoka.

Nakon ovih šematskih prikaza iznosimo precizniju Andersonovu kritiku. Gramši pravi grešku kada pokušava da podeli ideološke funkcije buržoazije na građansko društvo i državu. Fundamentalna forma zapadne parlamentarne države – pravno određeno građanstvo – je čvorište ideoloških aparata kapitalizma. Sistemi kulturne kontrole poput medija, bioskopa, stranaka itd. su od kritične važnosti za stabilnost klasnog poretka kapitala, ali se njihova važnost ne treba podizati na viši stepen od važnosti parlamentarne države (Anderson 2017: 50).

Štaviše, Anderson odlazi i korak dalje. Normalni uslovi ideološke podređenosti masa, što je svakodnevna rutina parlamentarne demokratije, konstituisani su tihom, odsutnom silom koja joj daje pečat, a to je državni monopol nad legitimnom upotrebom nasilja. Bez ovoga bi kulturni sistem trenutno postao ranjiv. Tek sa monopolom države na nasilje kulturni sistem može da funkcioniše „bez nasilja“ i da se nasilje tek povremeno pojavi unutar sistema (Anderson 2017: 63).

Prema tome, treba preispitati da li je Anderson zaista u pravu kada iznosi kritiku na Gramšijev račun prema kojoj on vrši grubu podelu na građansko i političko društvo kojom onemogućava pravilno razumevanje njihovog jedinstva i sinergijskog efekta bez kojeg nije moguće funkcionisanje pojedinačnog nivoa.

Za takvu ocenu mu daje podstrek upravo Gramšijevo usvajanje dualizma Makijavelijevog kentaura:

Različiti su stepeni na kojima se može javiti dvostruka perspektiva, od najelementarnijih do onih najsloženijih. Ti stepeni teoretski se mogu svesti na dva osnovna, koji odgovaraju dvostrukoj prirodi Makijavelijevog Kentaura, životinjskoj i ljudskoj prirodi, sili i pristanku, autoritetu i hegemoniji, nasilju i civilizovanosti, individualnom i univerzalnom momentu (crkve i države), agitaciji i propagandi, taktici i strategiji itd. (Gramsci 1980: 109).

Treba napomenuti da postoje i različita mišljenja od Andersonovog. Hobsbaum (E.J. Hobsbawm) je mišljenja da država kod Gramšija predstavlja ekvilibrijum između institucija prinude i hegemonije, mada govori o važnosti da prvo subalterne klase ostvare hegemoniju kako bi uspele da dođu do vlasti (Hobsbawm 1977: 209-211). Na čitaocima je da procene koliko se mogu složiti sa takvim tumačenjem države kao ekvilibrijuma, ukoliko je hegemoniju neophodno ostvariti pre samog dolaska do državne vlasti.

Direktan odgovor, u opoziciji Andersonu, ponudio je Tomas (Peter Thomas) pozivajući se na Frančionija (Gianni Francioni) tvrdeći da je Anderson stvorio lavirint unutar lavirinta u kojem je postao zatvorenik šematizma i ideološkog apriorizma (Thomas 2009: 80). Između ostalog, Tomas tvrdi da za Gramšija hegemonija nije antiteza dominacije, već da vodstvo i hegemonija idu zajedno sa dominacijom imajući u vidu da je klasa dominantna na dva načina, tako što vodi (dirigente) i tako što je dominantna, odnosno vodi savez klasa i dominira nad neprijateljskim klasama (Thomas 2009: 163).

Još jedna važna referenca za ovu temu je knjiga Kristin Buči-Glucksman (Christine Bucci-Glucksman) *Gramši i država* koja se osvrće na Andersona, ali pre svega raspravlja sa Altiserom (Louis Althusser) i Pulancasom (Nicos Poulantzas), a u vezi teorije države. Autorkina osnovna teza jeste da se kod Gramšija država pojavljuje u dva različita smisla. U užem smislu se država razume kao politička organizacija koja se izjednačava sa vladom i kao aparat klasne diktature sa ekonomskim i funkcijama prisile. Međutim, nije dovoljno postojanje ove države u užem smislu, te je neophodno da ona bude proširena ideološkim aparatima. Stoga se mora govoriti o integralnoj državi koja objedinjuje prisilu i pristanak, te je dupliranje funkcija države isključivo metodološko i ni u kom slučaju nije prostorno. Na taj način, prema Buči-Glucksman, Gramši izbegava liberalne i fašističke teorije države koje u slučaju liberalizma odvajaju građansko društvo od države, dok se u etatičkoj fašističkoj teoriji naglašava identitet ova dva polja. U oba slučaja se gubi razlika između prisile i pristanka, odnosno hegemonije i dominacije i njihovih funkcija u okviru integralne države (Bucci-Glucksman 1980: 92-3).

Baza i nadgradnja

Gramši je među prvim autorima koji su pokušali da ponude interpretaciju baze i nadgradnje na način koji se oštro protivi ekonomističkim shvatanjima. U političkoj sferi nije uspeo da ostvari hegemoniju, budući da je Druga internacionala, a zatim i sovjetska škola prihvatila ekonomističko tumačenje i pretvorila je u dogmu. Konceptija baze i nadgradnje je širi okvir u kojem se pojavljuju građansko i političko društvo, stoga ćemo početi od tog pitanja.

Gramši je bio na sasvim suprotnim pozicijama ekonomizmu, ne samo u „zatvorskim delima“ već i u politički aktivnom delu života. Ekonomistička shvatanja baze i nadgradnje ne omogućavaju bilo kakvo ozbiljnije promišljanje nadgradnje i odnosa koji se mogu u nju svrstati. Posledično, pitanje države ili razlike između građanskog i političkog društva nije moguće misliti budući da su oni izrazi ekonomskih odnosa. Grubo govoreći, država je isključivo instrumentalna sila vladajuće klase koja suštinski počiva na klasnim razlikama u ekonomskoj bazi. To je osnovna teza, koja ujedno i isključuje teorijski razvoj razumevanja nadgradnje, ali i uopšte društvene strukture.

Takva razumevanja treba pobijati: „Zahtjev (prikazan kao bitna pretpostavka historijskog materijalizma) da se svako političko i ideološko gibanje prikaže i izloži kao neposredni izraz strukture, treba teorijski pobijati kao primitivni infantilizam, a praktički ga treba pobijati autentičnim svjedočanstvom Marxa, pisca konkretnih političkih i historijskih djela“ (Gramši 1958: 121). Ovdje ne samo da je Gramši oštar prema interpretaciji, već joj oduzima i Marksov legitimitet, odnosno tvrdi da upravo u Marksovim istorijskim delima postoje osnove za kritiku ekonomizma.

U tim delima nalazi osnov za sledeće teze:

1) Teškoća da se struktura svaki put statički utvrdi (kao trenutna fotografska slika). Politika je zaista svaki puta odraz tendencija razvitka baze, koje se ne moraju nužno ostvariti. Jedna strukturalna faza može biti konkretno proučavana i analizirana tek onda, kad je prošla cijeli proces razvitka, a ne za vrijeme samog procesa, osim hipotetički, s time da se izrijekom izjavi, da se radi o hipotezi.

2) Odatle se izvodi, da su rukovodioci vladajućih klasa određeni politički akt mogli pogrešno sračunati. Tu griješku historijski razvitak ispravlja i prevladava putem parlamentarnih vladinih „kriza“ vladajućih klasa. Mehanički historijski materijalizam ne dopušta mogućnost griješke, smatrajući da je svaki politički akt određen strukturom, i to neposredno kao odraz stvarne i trajne izmjene strukture. Princip ‘griješke’ složen je: može se raditi o pogrešno sračunatom individualnom impulsu ili o pokušajima određenih grupa ili grupica da osiguraju hegemoniju unutar vladajuće skupine; pokušajima, koji mogu i propasti.

3) Ne uzima se dovoljno u obzir, da su mnogi politički akti uvjetovani nutarnjim potrebama organizacionog značaja, t. j. da su uvjetovani potrebom da osiguraju povezanost u jednoj partiji, jednoj grupi, društvu. To se u historiji najbolje vidi na primjeru katoličke crkve. Bilo bi pogrešno, kad bismo za svaku ideološku borbu unutar crkve htjeli naći neposredno i primarno objašnjenje u strukturi (Gramši 1958: 122-123).

Ovde se može primetiti uvođenje političke kalkulacije, dakle, određene veštine koja prihvata autonomiju političke sfere. Ukoliko je politika izraz ekonomije, onda greška nije moguća. Ujedno vidimo i prvi element koji ne ide u korist Andersona, Gramši očigledno u ovom delu ne potcenjuje uticaj parlamentarne demokratije, već upravo parlamentarne krize vidi kao jedan mehanizam kojim sistem uklanja počinjenu grešku. Nažalost, on ne odlazi ovde korak dalje u razlaganju ove teze.

Takođe, možemo videti kritiku koja je indirektno upućena Marks, u pogledu preciznog utvrđivanja stanja ekonomske baze, sa kojom Marks ide uporedo sa pozitivizmom tvrdeći da ju je moguće utvrditi gotovo preciznošću prirodnih nauka. Gramši napominje da tu postoje problemi, bez dalje elaboracije, ali uz metodološku primedbu da je događaje moguće analizirati tek *post festum*. No, na drugom mestu Gramši kaže sledeće:

Nijedan oblik političke vlasti ne može biti povijesno razumljiv i opravdan ukoliko nije pravni aparat jedne stvarne ekonomske vlasti, ne može biti shvaćen i opravdan ukoliko nije organizacija zaštite i uvjet razvitka jednog određenog poretka proizvodnih odnosa i raspodjele bogatstva. (Gramši 1979: 46)

No, da se vratimo na prethodnu misao iz koje se jasno može uvideti značaj unutrašnjeg života organizacija. Bilo bi veoma pogrešno da se cilj svake organizacije može vezati za ekonomiju, bilo da potiče iz ekonomije bilo da se u njoj završava. Pogotovo ne u pretkapitalističkim društvima, ali kako Gramši primećuje i u kapitalizmu postoje organizacije koje imaju veću ili manju autonomiju od ekonomske baze, poput crkve.

Na tom tragu je i sledeća misao:

Iskvareni smisao ove riječi (prim. aut. ideologije) postao je širi smisao, a to je izmjenilo i izopačilo teorijsku analizu pojma ideologije. Lako je rekonstruirati proces ove pogreške: 1. utvrđuje se da je ideologija odvojena od strukture, te se tvrdi da ideologije ne mijenjaju strukturu, nego obrnuto; 2. tvrdi se da je ovo ili ono političko rješenje 'ideološko', to jest da ono nije dovoljno da izmijeni strukturu, a vjeruje da je može izmijeniti; 3. prelazi se na to, da se tvrdi, kako je svaka ideologija 'čista prividnost', beskorisna, glupa itd. Treba, dakle, lučiti historijski organičke ideologije, to jest one koje su nekoj strukturi nužne, te ideologije samovoljnih, racionalističkih,

‘spirala’. Ukoliko su one historijski potrebne, one imaju snagu i ta je snaga ‘psihološka’, one ‘organiziraju’ ljudske mase, one stvaraju teren, na kome ljudi stupaju u pokret, postaju svijesni svog položaja, bore se itd. Ukoliko su pak one samovoljne, ne stvaraju ništa drugo osim individualnih ‘pokreta’, polemika itd. (nisu beskorisne ni one, jer su poput zablude, koja se suprotstavlja istini i koja je potvrđuje). (Gramši 1980: 124)

Gramši kritikuje upravo negativno shvatanje ideologije koje je svodi na ekonomsku bazu ali i na privid, ili kako se to često opisuje terminom „lažne svesti“. Iako se ovde ne ulazi dublje u kritiku, može se primetiti da se problem nalazi ne samo u praktičko-političkom, već i u teorijskom smislu. Čitavo istraživanje ideologije se zanemaruje, pa samim tim i njen značaj umanjuje. U toj kritici vidimo tezu da ideologija zapravo ima mogućnost da menja ekonomsku strukturu. To je teza koja ranije nije bila zastupljena, pogotovo ne u krutim, dogatskim krugovima komunističkih partija.

Pogledajmo dalje implikacije:

Postavku, sadržanu u Uvodu *Kritici političke ekonomije*, da ljudi postaju svijesni sukoba u strukturi na terenu ideologija, treba shvatiti kao tvrdnju gnoseološkog, a ne čisto psihološkog i moralnog značaja. Odatle slijedi, da i teorijsko-praktično načelo o hegemoniji ima gnoseološko značenje [...] Realizacija aparata hegemonije, ukoliko ona stvara novi ideološki teren, dovodi do preobražaja svijesti i metoda spoznaje, predstavlja faktor spoznaje, filozofski faktor [...] Struktura i superstruktura sačinjavaju ‘historijski blok’, tojest složen, proturječan i neskladan kompleks superstrukture, odnosno odraz cjelokupnih društvenih odnosa proizvodnje. (Gramši 1958: 59-60)

Ovde je zanimljiva i izmena Marksove tvrdnje, odnosno uvođenje termina „terena ideologija“. Kod Marksa se taj termin ne nalazi, a čini se da ova dopuna omogućava jasnije tumačenje u korist „gnoseološkog značaja“ ideološkog terena³. Štaviše, Marks u okviru izlaganja baze i nadgradnje ne pravi razliku između političkog i građanskog društva, već samo između pravne i političke nadgradnje (Marks 1985: 22-23). Aparati hegemonije imaju funkciju stvaranja novih ideoloških terena, dakle imaju mogućnost funkcionisanja nezavisno od ekonomske baze, ali samo pod uslovom da „luče istorijske organske ideologije“ koje u jedinstvu sa ekonomskom bazom čine „istorijski blok“. Istorijski blok i ideološki teren su koncepti od visokog značaja za problematiku građanskog i političkog društva. Istorijski

3 Reman (Jan Rehmann) uvođenje ideološkog terena naziva značajnom promenom prevođenja, budući da Gramši dopisuje termin koji ne postoji u nemačkom originalu, a sa namerom da odbaci shvatanje ideologije kao iluzije i pripše joj objektivnu podlogu superstruktura (Rehmann 2017: 118-119).

blok je termin koji se uvodi kako bi se predstavila posebna dinamika baze i nadgradnje, odnosno kako je moguće zadržati jedinstvo baze i nadgradnje, ali ujedno izbeći interpretacije nadgradnje kao odraza onoga što se dešava u bazi.

Nova dinamika se predstavlja i terminom ideološkog terena ili polja, na kojem funkcionišu aparati hegemonije. Aparati hegemonije se opisuju kao osnovni elementi superstrukture. Sa jedne strane se u njima odvija ideološka borba, a sa druge strane i teorijska, filozofska borba. Ali treba naglasiti da aparati hegemonije stvaraju nove ideološke terene i upravo je to ključna razlika u odnosu na prethodne autore koji su se bavili problemom baze i nadgradnje. Nije ekonomska baza ta koja stvara svoje ideološke forme, već su to aparati hegemonije. To je prelomna tačka na kojoj ni sam Gramši nije dovoljno radio.

Katarza

Iako se termin „katarze“ kod Gramšija nije šire razvio, on predstavlja veoma zanimljiv način spajanja baze i nadgradnje, ekonomije i politike:

Izraz „katarza“ može da se upotrebi, kako bi se njime označio prijelaz iz ekonomskog (ili iz egoistično-strastvenog) na etičko-politički moment, odnosno pretvaranje strukture u superstrukturu u ljudskoj svijesti. To znači i prijelaz iz „objektivnog u subjektivno“ i iz „nužnosti u slobodu“. Struktura se od vanjske sile, koja pritište čovjeka, koja ga asimilira i čini pasivnim, pretvara u oruđe slobode, u izvor novih inicijativa. Meni se čini, da takvo poimanje momenta „katarze“ postaje polazna tačka čitave filozofije prakse: katartički se proces podudara sa čitavim nizom sinteza, koje su rezultat dijalektičkog razvitka (Gramši 1958: 60).

Katarza je medijator iz ekonomskog koje se opisuje kao egoistično-strastveno prema etičko-političkom što se opisuje kao pretvaranje strukture u superstrukturu u ljudskoj svesti. Problem je mešanje strukture i superstrukture, odnosno brkanje nivoa.

Može se reći da je početna pretpostavka da je ekonomska struktura objektivna i nezavisna od volje ljudi koji u nju stupaju, dok je ideološka nadgradnja teren na kojem ljudi postaju svesni sukoba koji postoje u ekonomskoj strukturi. Ovde vidimo da se ekonomskoj strukturi zapravo pripisuje subjektivni faktor egoističnosti i strastvenosti. Osim toga, nije jasna ni razlika u odnosu na etičko-politički momenat, budući da se upravo egoističnost može nazvati kapitalističkom etikom, odnosno modusom operandi homo economicusa, bića koje maksimizuje sopstvenu korist.

Istorijski događaji

Suprotstavljanje ekonomističkim strujama je Gramši pokušavao da izvrši naglašavanjem važnosti istorijskih događaja koje su pokrenute pre svega ideologijom a ne ekonomijom, pa tako piše sledeće u članku koji je nazvao *Revolucija protiv Marksovog Kapitala*:

Boljševička revolucija je više sastavljena od ideologija nego od događaja. Ovo je revolucija protiv Marksovog *Kapitala*. U Rusiji je Marksov *Kapital* više bio knjiga buržoazije nego proletarijata. Ona je zastupala kritičku demonstraciju kako događaji slede predodređene tokove, kako u Rusiji mora da se razvije buržoazija i započne kapitalistička era sa stvaranjem civilizacije Zapadnog tipa, pre nego što bi proletarijat uopšte mogao da misli o uslovima svoje pobune, svojim klasnim zahtevima, svojoj revoluciji. Ali događaji su prestigli ideologije. Događaji su uništili kritične sheme koje su određivale kako će se istorija Rusije odvijati prema kanonu istorijskog materijalizma. Boljševici su odbacili Karla Marxa i njihove eksplicitne akcije i osvajanja svedoče kako kanoni istorijskog materijalizma nisu toliko rigidni koliko neki mogu da misle ili su verovali. (Gramsci, 1987: 34)

Ovde je važno insistiranje na protivljenju ekonomističkom shvatanju koje se pripisuje *Kapitalu*. Verovatno tada Gramši nije čitao prepiske u kojima je Marks govorio o specifičnostima Rusije i mogućnostima preskakanja kapitalističke faze.

Cilj članka je jasan, kao i određena analiza razvoja ruskog društva, ali kasnije ovo početno oduševljenje uspehom Oktobarske revolucije pod udarom realnosti doživljava i teorijsku distinkciju Zapada i Istoka koju smo videli u Andersonovim shemama. U ovom članku se stiče utisak da je bilo neophodno raskrstiti sa određenim kanonima istorijskog materijalizma koji su rigidno tumačili tranzicije načina proizvodnje, što je nesumnjivo bila dominantna politika Druge internacionale, a kasnije i Staljina. Ali ovo nije bilo odbacivanje istorijskog materijalizma, već traženje drugačije perspektive unutar njega. Perspektive koja daje primarni značaj ideologijama i događajima. I to perspektivu kojoj se dramatično pripisuje odbacivanje ekonomističkog Marksovog učenja kao ključnog koraka u uspehu revolucije. Bilo kako bilo, ova revolucija protiv *Kapitala* se ogleda u tome što je ruski narod pod boljševičkim vođstvom izveo revoluciju ne čekajući buržoasku fazu (u tom smislu je *Kapital* bio pre knjiga buržoazije nego proletarijata) koja bi prvenstveno ostvarila kapitalističku revoluciju koja je neophodna u stvaranju uslova za proletersku revoluciju. Drugim rečima, ekonomizam je moguće prevazići u političkoj praksi, a u ovom slučaju je ta praksa zavisila od izbijanja Prvog svetskog rata, dakle događaja koji nije bilo moguće predvideti na bazi ekonomskih kretanja u toku pisanja *Kapitala*. Iako Engels

nekoliko decenija kasnije jasno vidi neizbežnost Prvog svetskog rata i precizno predviđa nadolazeću katastrofu koja će obeležiti početak XX veka⁴.

Na sledećem mestu se može videti još jednom isticanje važnosti događaja u istoriji:

Događaji su stvarna dijalektika istorije. Oni transcendiraju sve argumente, sve lične sudove, sve tašte i neodgovorne želje. Događaji, sa svojom neumoljivom logikom njihovog razvoja daju lekcije radničkim i seljačkim masama koje su svesne svoje sudbine. Klasna borba u određenim trenucima dostiže fazu u kojoj proletarijat više ne pronalazi u buržoaskom legalitetu, tj. u buržoaskom državnom aparatu (oružane snage, sudovi, administracija), elementarnu garanciju i zaštitu svojih osnovnih prava na život, slobodu, ličnu sigurnost, hleb. Onda je primoran da stvori sopstvenu legalnost, da stvori svoje aparate otpora i odbrane. U određenim momentima u životu je ovo apsolutna istorijska nužnost, da se prevaziđe svaka čežnja, svaka želja, ćef, svaki lični impuls. Događaji se predstavljaju kao univerzalna sudbina, sa preovlađujućim momentumom prirodnog fenomena. (Gramsci 1988: 14)

Ovo tumačenje se može nazvati historicističkim⁵. Čini se da je i sam Gramši zaslepljen snagom događaja kao prirodnih fenomena, neumoljivih sila koje krče sebi put iznad bilo kakvih subjektivnih faktora. U tom smislu ideologije bi trebalo da predstavljaju dobro naučene lekcije koje je priredila istorija, nasuprot prethodnim isticanjima njene aktivne uloge. Podjednako i momenat katarze gubi prethodno izloženu važnost medijatora između strukture i superstrukture. Ovde se struktura i superstruktura gube u jednoj filozofiji istorije koja se čini da funkcioniše po svojim pravilima, nezavisnim od bilo čega.

Međutim, značaj superstrukture pronalazi svoje mesto. Slično tezi po kojoj proizvodni odnosi ne odgovaraju proizvodnim snagama, kao da se prepisuje ista logika na ideološku nadgradnju. Raniji pravni okviri više nisu dovoljni za zadovoljenje interesa proletarijata. Mada je ova analiza

4 U januaru 1888. Engels piše pismo u kojem govori o ratu koji će biti rat za egzistenciju i samim time će ga pratiti eksplozija šovinizma. U ratu će po njegovoj prognozi učestvovati između 10 i 15 miliona vojnika, a okončanje rata zbog defanzivnih sposobnosti neće biti brzo izvedeno što će otvoriti problem prehrane vojnika, odnosno gladi. Ovo će dalje otvoriti mogućnost unutrašnjih pobuna, ali i prostor za dominaciju američke ekonomije. Prema Engelsu, takav rat će otvoriti dve mogućnosti. Ili društvenu regresiju na poljoprivredna društva ili društvenu transformaciju (Engels 1968).

5 Mada Altiser (1975: 126-143) pominje Revoluciju protiv Kapitala, ovo shvatanje istorijskog događaja nije meta kritike, a zapravo potvrđuje Altiserovu kritiku kako je funkcija ideologije njena politička uloga u stvarnoj istoriji, insistirajući na značaju svesti o sopstvenoj istorijskoj ulozi. To je dovoljno Altiseru da okači o Gramšijev vrat i kritiku humanizma kao i izjednačavanje marksističke filozofije sa marksističkom naukom.

razumljivija imajući u vidu devastacije kao posledice Prvog svetskog rata, a kasnije i ekonomske krize, čini se da su tadašnji aktuelni istorijski događaji izvršili veći prodor u teoriju nego što je to trebalo dozvoliti. Nije jasna veza između događaja i nedovoljnosti pravnih okvira. Na tom mestu se čini da je Anderson zaista u pravu kada je u pitanju potcenjivanje snage parlamentarne demokratije.

Ovime smo se dotakli pitanja buržoaskog državnog aparata koje otvara problematiku distinkcije građanskog i političkog društva. S jedne strane vidimo da postoje određene protivrečnosti koje vode do momenta kada aparat više nije u mogućnosti da učini da se proletarijat u njima „pronade“, s druge strane vidimo da je u rukama proletarijata ključ stvaranja novog aparata.

Građansko i političko društvo

U dosadašnjem toku izlaganja još uvek nije bilo jasnijih odrednica u vezi građanskog i političkog društva. Najbliže je bilo susretanje sa aparatima hegemonije koji dejstvuju na ideološkom terenu, sa mogućnošću stvaranja novih ideoloških terena.

Podsetićemo se Makijavelijevog kentaura, pola čoveka a pola životinje koja jednim delom deluje životinjskom silom a drugim delom ideologijom i pristankom. Anderson je u pravu kada ističe ovu distinkciju kod Gramšija, iako možda nije u potpunosti u pravu kada govori o stepenu opozicije koja dostiže formu antinomije. Dalje istraživanje ćemo početi analizom političkog društva.

Političko društvo

Interesantno je da govoreći o političkoj nauci Gramši zaista govori o specifičnim pravilima koji se tiču isključivo političkog društva, a ne kao nešto što proizlazi iz ekonomije ili je pod uticajem ekonomske terminologije:

Treba reći da najpre zaboravljamo baš prve elemente, najelementarnije stvari; uostalom, ponavljajući se bezbroj puta, oni postaju stubovi politike i bilo koje kolektivne akcije. Prvi je elemenat da odista postoje upravljači i oni kojima oni upravljaju, rukovodioci i vođeni. Čitava politička nauka i veština zasnivaju se na toj osnovnoj činjenici, nesvodljivoj (u izvesnim opštim uslovima) činjenici. Poreklo te činjenice jeste problem za sebe, koji treba posebno proučavati. (Gramši 1973: 55)

Dakle, možda i netipično, Gramši je veoma blizak konzervativnom shvatanju politike i teoriji elita, budući da postavlja kao najosnovniji element

podelu ljudi na upravljače i one kojima se upravlja. Da je to nesvodljiva činjenica nam govori da je nije moguće preneti na klasnu problematiku prema kojoj iz klasnih razlika proizilaze i ove političke podele na dve osnovne grupe. U tom smislu, ova činjenica prethodi svakom klasnom raslojavanju.

Ako je tako postavljen osnovni element politike, na sledeći način se postavljaju osnovni elementi stranačke organizacije (Gramši 1973: 62-63). Prvi element postojanja stranke nadovezuje se na prvi element politike. Stranke sadrže svoju „bazu“ članstva, koja međutim nema nikakav značaj ukoliko ne postoji rukovodstvo koje ih organizuje. Dalje se kohezivni element mora proširiti izvan stranke na čitavu nacionalnu scenu kako bi artikulisao postojeći odnos snaga, a to se odvija drugim elementom, kohezivnom silom koja centralizuje, organizuje i disciplinuje prvi element. Ovo je interesantno iz razloga što se gubi ekonomistički i historicistički pristup. Sada vidimo da odnosi snaga nemaju veliki značaj ukoliko ne postoji kohezivni element.

I poslednji element nas vraća na pitanje problema određenja političkog društva. Ovaj „srednji element“ koji povezuje prethodno pomenute, je u stvari element hegemonije, odnosno moralnog i intelektualnog povezivanja. Iz te tačke, dolazi do spajanja građanskog i političkog društva. Ukoliko su u metafori kentaura prva dva elementa nešto što je moguće zamisliti kao delovanje autoriteta, onda je ovaj treći element u potpunosti deo hegemonije, odnosno pristanka. U tom smislu je i Andersonova kritika sporna.

U svom razumevanju političke partije se Gramši u velikoj meri poziva na Makijavelija. Modernu stranku imenuje pozivajući se upravo na *Vladara*:

Moderni vladar mit-vladar ne može biti stvarna ličnost, konkretni individuum, može biti samo jedan organizam; složen društveni elemenat u kojemu je već započelo konkretiziranje jedne kolektivne volje koja je već djelomično priznata i potvrđena u akciji. Taj je organizam već dat povijesnim razvitkom i to je politička stranka, prva ćelija u kojoj se sakupljaju klice kolektivne volje koje teže da postanu univerzalne i potpune. (Gramši 1979: 72)

Ovo se nadovezuje na prethodnu detaljniju analizu uslova nastanka jedne političke stranke, sa dodatkom mita. Uvodi se i termin kolektivne volje, koji ne treba izjednačavati sa tezom o interesima radničke klase.

Štaviše, on kolektivnu volju proširuje na termin nacionalno-narodne kolektivne volje:

Jedan od prvih dijelova treba biti posvećen upravo „kolektivnoj volji“, postavljajući pitanje ovako: Kada se može reći da postoje uvjeti da bi se mogla potaknuti i razviti jedna *nacionalno-narodna kolektivna* volja? Stoga povijesna (ekonomska) analiza socijalne strukture određene zemlje i „dramatički“ prikaz stoljetnih pokušaja da se potakne ta volja i pokažu uzroci

stalnih promašaja. Zašto se u Italiji u Makijavelijevo vrijeme nije pojavila apsolutna monarhija? Treba se vratiti sve do Rimskog Carstva (pitanje jezika, intelektualaca itd.) razumjeti funkciju srednjovjekovnih komuna, značnije katolicizma itd.: jednom riječi, valja skicirati sintetički ali točno čitavu talijansku povijest. (Gramši 1979: 74)

Bez obzira što nećemo ni ovde uspjeti da nađemo definiciju, možemo videti makar neke obrise. Kolektivnu volju Gramši postavlja na ideološki teren koji treba istražiti istorijskom analizom. Štaviše, ekonomsko stavlja u zagrađu, napominjući da ga ne treba zanemariti, ali da je ipak od primarnog značaja istražiti ono što se naziva ideološkom nadgradnjom. U tome se vidi dijahronijski pristup koji Gramši ističe, ali i njegova sistematičnost i posvećenost jedinstvu političke prakse i teorije. Takođe, ni nacionalno-narodnu kolektivnu volju nije moguće jednostavno klasifikovati pod političko ili građansko društvo. Mi ga postavljamo u delu političkog društva zbog načina izlaganja, jer se nadovezuje na pojam kolektivne volje koja se pojavljuje u „modernom vladaru“. U tome se ogleda poteškoća određenja jasnog okvira i linije distinkcije između političkog i građanskog društva.

Građansko društvo

Može se, sa pravom, činiti da smo prešli na građansko društvo bez da smo razjasnili šta je političko. To je tačno, međutim nije moguće naći precizna određenja kod Gramšija koja bi u potpunosti otklonila sumnje. Nešto jasnije značenje može biti tek u poređenju sa građanskim društvom. U takvom sagledavanju stvari, nivo građanskog ograničava političko društvo i obrnuto.

Ranije smo rekli da se Gramši u shvatanju koncepta građanskog društva poziva na Hegela i Marksa. Evo razlike koju on naznačava pozivajući se na Hegela:

Treba razlikovati građansko društvo kako ga je shvaćao Hegel i kako se često upotrebljava u ovim bilješkama (to jest u smislu političke i kulturne hegemonije jedne društvene grupe nad čitavim društvom, kao etički sadržaj država) od značenja koje tom pojmu daju katolici, za koje je, naprotiv, građansko društvo — političko društvo ili država, u protivnosti s društvom obitelji ili crkve. (Gramši 1979: 53)

Dakle, čini se da kod Gramšija ne postoji posebna novina u odnosu na Hegela, međutim vidimo da Gramši govori o građanskom društvu u smislu kulturne i političke hegemonije jedne društvene grupe nad čitavim društvom. Pritom, u tom shvatanju se građansko društvo izjednačava sa političkim i državom, a suprotstavljaju mu se porodica i crkva.

Međutim, jako je bitna sledeća napomena:

Postavka o pokretu slobodne razmjene zasniva se na teoretskoj zabludi kojoj nije teško utvrditi praktično porijeklo: to jest na razlikovanju između političkog i građanskog društva, a to metodsko razlikovanje postaje i prikazuje se kao organsko razlikovanje. Tako se tvrdi da je ekonomska aktivnost svojstvena građanskom društvu i da država ne smije intervenirati u njezinom reguliranju. Ali, kako se u stvarnosti građansko društvo i država poistovjećuju, valja utvrditi kako je i taj liberalizam „reguliranje“ državnog karaktera koje je uvedeno i održavano zakonskim i prisilnim putem. To je čin volje koja je svjesna vlastitih ciljeva, a nije spontani, automatski izraz ekonomske činjenice. Stoga je taj liberalizam politički program, određen da promijeni, ako pobijedi, rukovodeći kadar države i ekonomski program same države, to jest da promijeni raspodjelu narodnoga dohotka. (Gramši 1979: 108-9)

Naime, ovime se otvara epistemološki problem koncepta i njegovog odgovaranja stvarnosti. Prema Gramšijevim rečima, koncepti u ovom slučaju nisu preslikavanje stvarnosti. Ukoliko je moguće teorijski razdvojiti građansko i političko društvo, to ne znači da su oni u stvarnosti razdvojeni. Štaviše, razbija se njihova organska povezanost i time teorija gubi svoju moć objašnjenja odnosa. Shvatanjem ekonomije kao određenog polja unutar građanskog društva koje funkcioniše prema svojim zakonima, država se doživljava kao nešto što je spolja i što jedino spolja može intervenisati. Gramši se protivi takvom shvatanju, tvrdeći da se upravo političkim putem vrši uticaj na ekonomska kretanja.

Ovo je jedini deo u kojem se kod Gramšija jasno vidi da je ekonomija zapravo organski deo građanskog društva, slično ali ne toliko jasno isticanje ćemo videti kasnije u delu o odnosima snaga. Ovaj epistemološki momenat Anderson u svojoj analizi previđa. Istina, Gramši nije dublje razvijao ovu problematiku, ali ovde jasno govori da teorija u svojoj analizi može da razdvaja ono što u stvarnosti nije moguće razdvojiti. Štaviše, ranije pomenuti koncept istorijskog bloka je upravo koncept koji bi trebalo da pokaže organsko jedinstvo baze i nadgradnje koja u stvarnosti nije podeljena kao u toj topografskoj metafori.

Na drugom mestu građansko društvo stoji između ekonomske strukture i države koja se praktično izjednačava sa političkim društvom:

Između ekonomske strukture i države s njezinim zakonodavstvom i njezinom prinudom stoji građansko društvo, a ovo mora biti radikalno izmijenjeno, i to stvarno, a ne samo papirnim tekstom zakona ili u knjigama učenjaka. Država je instrument da se građansko društvo dovede u sklad s ekonomskom strukturom, ali treba da država to „hoće“, t.j. da državom upravljaju nosioci promjena u ekonomskoj strukturi. Čekati da se putem propagande

ili uvjeravanja građansko društvo prilagodi novoj strukturi, da stari *homo oeconomicus* iščezne, a da ne bude sahranjen sa svim zaslužnim počastima, novi je oblik ekonomske retorike, novi oblik ekonomskog praznog i uzaludnog moraliziranja. (Gramši 1958: 307)

Ovde se vidi kritika kapitalističkog društva u kojem, čini se, ne postoji istorijski blok. Građansko društvo se nalazi između ekonomske strukture i države sa nejasnom funkcijom i još je manje jasno zašto bi država trebalo da dovodi u sklad građansko društvo i ekonomiju. Jer imamo od ranije tezu da građansko društvo stvara hegemoniju i pristanak na ekonomske uslove.

Delimično pojašnjenje uz nova pitanja može da se nađe u analizi uloge intelektualaca:

Odnos između intelektualaca i sveta proizvodnje nije neposredan, kao što se to dešava kod osnovnih društvenih grupa, nego u njemu „posreduje“ u različitom stepenu čitavo društveno tkivo kompleksa nadgradnji, čiji su „funkcioneri“ upravo intelektualci. „Organska povezanost“ raznih slojeva intelektualaca, njihova više ili manje tesna povezanost sa osnovnom društvenom grupom, mogla bi se meriti utvrđivanjem gradacije funkcija i nadgradnji odozdo nagore (od strukturalne osnove pa naviše). Zasada se mogu fiksirati dva velika „plana“ nadgradnji, onaj koji se može nazvati „građansko društvo“, to jest ukupnost organizama koji se u svakodnevnom jeziku nazivaju „privatni“, i plan „političkog društva ili države“, koji odgovaraju „hegemonijskoj“ funkciji koju vladajuća grupa vrši u čitavom „društvu“, i funkciji „direktne dominacije“ ili komandovanja koje se izražava u državi i „pravnoj“ vladavini. Te su funkcije upravo organizatorske i sjedinjujuće. Intelektualci su „poslovođe“ vladajuće grupe za vršenje podređenih funkcija u društvenoj hegemoniji i političkoj vladavini, naime: 1) za obezbeđenje „spontanog“ pristanaka velikih masa stanovništva uz smer koji je društvenom životu utisnula osnovna vladajuća grupa, a taj pristanak „istorijski“ nastaje iz prestiža (i, prema tome, iz poverenja) koji vladajućoj grupi daje njen položaj i njene funkcije u svetu proizvodnje; 2) za vršenje funkcija u aparatu državne prinude koji „legalno“ obezbeđuje disciplinu onih grupa koje ne daju ni aktivan ni pasivan „pristanak“; ali taj je aparat uspostavljen za čitavo društvo za slučaj da izbiju krize u upravljanju i rukovođenju, a to je trenutak kada se gubi spontani pristanak masa. (Gramši, 1973: 123-124)

U ovom citatu Gramšijeva misao ponovo luta i građansko svodi na privatno, dok političko svodi na javno. Prema tome, dolazi do umanjenja značaja građanskog društva koje se prema ovoj definiciji sve više približava ekonomiji, a suštinski počiva na pravnom određenju privatnog i javnog. Iz ove perspektive je uloga intelektualaca vezana dominantno za političko društvo koje je prema ovoj definiciji zaduženo za organizovanje hegemonije, bilo

ideološkim bilo represivnim putem. Interesantno je da ovaj citat u potpunosti ruši Andersonovu pretpostavku antinomije, ali ne možemo reći da to ide u korist Gramšija, budući da je ovo primer teorijske neodređenosti. Kroz čitavo delo vidimo ova lutanja i teškoće jasnijih određenja koja ne bi protivrečila nekim drugim određenjima.

Dakle, uz razna krivudanja kroz tokove Gramšijeve misli smo pokazali građansko društvo koje je bilo drugi deo kentaura čiji je prvi deo političko društvo. Kako bi distinkcija bila potpunija uvešćemo u sliku odnose snaga.

Odnosi snaga

Činjenica da Gramšijevo delo nastaje u periodu Prvog svetskog rata koji je uneo novine u vojnu strategiju je izvršilo uticaj na njegovo razmatranje političke strategije. Koncept odnosa snaga je upravo koncept koji nastaje iz poređenja prema vojnoj strategiji koja se na opštem planu deli na manevarski i pozicioni rat⁶.

Ovi koncepti su važni za razumevanje političkog i građanskog društva, odnosno hegemonije. Ranije smo se već susreli sa konceptom odnosa snaga u odeljku političkog društva gde se govorilo da političke stranke stupaju na scenu u širem planu odnosa snaga.

Gramši odnose snaga deli na 1) društvene snage koje su vezane za strukturu, objektivne i nezavisne od volje ljudi, dakle spadaju u ekonomsku bazu, 2) političke snage koje sadrže procenu stepena homogenosti, samosvesti i organizacije društvenih grupa i pored unutrašnjih odnosa snaga države-nacije potrebno je razmatrati i međunarodne odnose koje prepoznaju razlike između razvijenih i nerazvijenih zemalja, 3) vojne snage koje takode imaju unutrašnju i međunarodnu dimenziju, a osnovni zadatak im je da budu spremne za intervenciju i stvaraju sebi povoljne prilike za tu intervenciju (Gramši, 1973: 81-86).

Možemo primetiti da je na prvom mestu odnos snaga koji počiva u ekonomskoj strukturi i koji se opisuje nezavisnim od volje ljudi. Na tom nivou nastaje klasna struktura, koja ima posebne karakteristike odnosa snaga vezanih za ekonomski nivo. Sledeći nivo je politički i tiče se političke moći. Iako se ne govori o hegemoniji, može se zaključiti da hegemonija

6 Gramši ne krije već odaje priznanje da je prvi ozbiljan rad koristeći taktičke koncepte napisala Roza Luksemburg govoreći o masovnom štrajku i uličnim borbama revolucionarnog petrogradskog proletarijata odakle izdvajamo jedan citat koji nagoveštava Gramšijevu analizu: „Tako je velika ekonomska borba, potekla iz januarskog generalnog štrajka, koja otada do današnjeg dana ne prestaje, stvorila široku pozadinu revolucije iz koje se u neprestanom uzajamnom djelovanju s političkom agitacijom i vanjskim događajima revolucije čas tu čas tamo uvijek iznova dižu sad pojedine eksplozije, sad opće, velike, ključne akcije proletarijata“ (Luksemburg, 1974: 126).

predstavlja u ovom nivou homogenost i samosvest. Dakle, ovo je nivo na kojem postoje uticaje i građanskog društva koji se ovde eksplicitno ne pominje. Hegemonija se na ovom nivou iz jedne države širi na druge države u lancu odnosa moći, drugim rečima ona ovde izlazi na međunarodni plan.

Kombinaciju delovanja ova tri nivoa Gramši ilustruje metaforama vojne strategije:

Tu se neposredni ekonomski momenat (kriza itd.) smatra poljskom artiljerijom koja u ratu otvara prodor u neprijateljskoj obrani, prodor koji je dovoljan da vlastite trupe provale i postignu konačan uspjeh (strateški), ili barem važan uspjeh u smjeru strateške linije. Naravno, u povijesnoj se znanosti efikasnost neposrednog ekonomskog elementa smatra mnogo složenijom od one što je ima teška artiljerija u manevarskom ratu zato što se zamišljalo da taj elemenat ima dvostruki rezultat: 1. da otvori prodor u neprijateljskoj obrani pošto je poremetio neprijateljske redove i uzrokovao da neprijatelj izgubi vjeru u svoje snage i u svoju budućnost; 2. da munjevito organizira vlastite čete, da stvori okvire, ili bar da stvori takve okvire koji bi munjevito postojali (koje su do tada proizveli opći povijesni procesi) na njihovom mjestu gdje se uvode raspršene trupe; da munjevito stvori ideološku koncentraciju istovjetnosti ciljeva koje treba postići. Bila je to forma željeznoga ekonomskog determinizma, s otežavajućim okolnostima što se zamišljalo kako će rezultati biti vrlo brzi u vremenu i prostoru. (Gramši 1979: 160-161)

Ekonomska kriza je personifikovana u artiljeriji koja otvara prodor u neprijateljskoj odbrani. S obzirom da se radi o manevarskom ratu, ekonomska kriza/dejstvo artiljerije bi trebalo momentalno da napravi prostor za odlučujući napad koji bi zauzeo strateški prostor. Bez daljeg analiziranja nastavljamo sa citatom:

Zapažanje generala Krasnova da je Antanta (koja nije željela pobjedu carske Rusije zato da istočno pitanje ne bi bilo definitivno riješeno u korist carizma) nametnula ruskom generalštabu rovovski rat (koji je bio apsurdan zbog golemoga protezanja fronta od Baltika do Crnoga mora s velikim močvarnim i šumovitim predjelima), a da je dotle jedina mogućnost bila u manevarskom ratu, čista je budalaština. U stvarnosti, ruska je vojska pokušala manevarski i probojni rat, posebno na austrijskom sektoru (ali također i u istočnoj Prusiji) i postigla je briljantne uspjehe, koliko god su oni bili kratkotrajni. Istina je u tome da se ne može birati onaj oblik rata koji se želi, ako se nije postigla odlučna nadmoćnost nad neprijateljem, a poznato je kolikom se cijenom platila tvrdoglavost generalštabova kad nisu htjeli priznati da je pozicijski rat bio „nametnut“ općim odnosom snaga koje su sudjelovale u sukobu. Pozicijski rat nije zapravo rezultat samih rovova, onih u stvarnosti, nego je rezultat čitavog organizacijskoga i industrijskog sistema koji je iza leđa poredane vojske. Takav je rat posebno nametnut brzometnim hicima

mitraljeza i pušaka, koncentracijom oružja na određenoj točki, količinom opskrbe koja dopušta da se brzo nadoknadi materijal koji je izgubljen poslije kakvog prodora i povlačenja. Drugi se elemenat sastoji od velike mase ljudi koji sudjeluju u borbenim redovima, a koji su veoma nejednake vrijednosti i koji mogu djelovati baš samo kao masa. Vidi se kako je na istočnom frontu bila jedna stvar prodrijeti u njemački sektor, a druga prodrijeti u austrijski sektor, te kako je također na austrijskom sektoru, koji je bio ojačan izabranim njemačkim četama pod komandom Nijemaca, prodorna taktika završila propašću. (Gramši 1979: 161-162)

Sada vidimo da je odnos snaga dominantan faktor koji determiniše oblik ratovanja. U navedenom slučaju kratkotrajni uspjesi manevarskog rata su morali da budu zamenjeni pozicionim ratom. Pozicioni rat se nameće preko ekonomske strukture, u ovom slučaju proizvodnih snaga koje su stvorili takvo oružje koje otežava manevarski rat. Vraćanjem na prethodni citat koji poredi rat sa politikom, i u ovom slučaju se može reći da ekonomska struktura diktira oblik rata.

Međutim, građansko društvo ima vrlo bitnu ulogu koju Gramši naziva odbrambenom poredeći je sa sistemom rovova koji je postao toliko složena i otporna struktura da je u stanju da se odbrani od artiljerije/ekonomskih kriza:

Kao u takvom ratu događalo se da je izgledalo kako je jedan bjesomučan napad artiljerije razorio čitav protivnički obrambeni sistem, a zapravo mu je bio razorio samo izvanjsku površinu, pa su se napadači u trenutku napredovanja našli ispred obrambene linije koja je još bila efikasna. Tako isto se događa u politici za vrijeme velikih ekonomskih kriza; niti se napadačke čete, zbog djelovanja krize, munjevito organiziraju u vremenu i u prostoru, a još manje stječu agresivan duh; obratno, niti se napadnuti demoraliziraju, niti napuštaju obranu, makar se našli i u ruševinama, niti gube povjerenje u vlastitu snagu i u vlastitu budućnost. (Gramši 1979: 162-163)

Zbog ovako važne funkcije koju vrši građansko društvo, Gramši upozorava na razlike između Istoka i Zapada koje čine da nije moguće prepisati strategiju Istoka na Zapadu:

Na Istoku država je bila sve, građansko društvo bilo je u primarnom i želatinoznom stanju; na Zapadu je između države i građanskog društva bio pravi odnos pa se u stanju kad je država podrhtavala odmah zamjećivala snažna struktura građanskoga društva. Država je bila samo jedan isturen roj iza kojega je stajao snažan lanac tvrđava i kazamata; više ili manje, kako u kojoj državi, razumije se, ali to je upravo i zahtijevalo brižljivo upoznavanje na nacionalnom planu. (Gramši 1979: 165)

Na ovom slikovitom primeru, koji je poslužio za Andersonovu shemu koju smo predstavili na početku rada, se može videti složena koncepcija društva koja se oslikava na strateškom planu. Vojni termini se sa lakoćom menjaju za „civilne“ termine, ekonomska kriza postaje artiljerija, građansko društvo rovovi, a država tek prva linija odbrane. Ova postavka ide u prilog razlikovanju građanskog društva kao aparata hegemonije i političkog društva odnosno države kao tek prve linije odbrane ili represivnog faktora. U takvoj konstelaciji snaga, građansko društvo postaje dominantno i predstavlja prioritet analize za strategiju na Zapadu.

Država

U ovom odeljku ćemo predstaviti koncept etičke države koja se ponekad naziva i integralna država zbog jedinstva građanskog i političkog društva.

Vrlo eksplicitno Gramši postavlja takvu tezu:

Treba promisliti o ovoj temi: shvaćanje države kao žandara, noćnog čuvara itd (nastranu specifikacija polemičkoga karaktera: žandar, noćni čuvar itd.), nije li shvaćanje države koja sama prevladava krajnje „korporativno-ekonomske“ faze? Još uvijek smo na terenu izjednačavanja države i vlade, identifikacije koja je upravo ponovno pojavljivanje korporativno-ekonomske forme, to jest brkanje građanskog društva s onim političkim. Jer, treba zabilježiti da u opći pojam države ulaze elementi koje treba dodati pojmu građanskog društva (u tom smislu, moglo bi se reći da je država = političko društvo + građansko društvo, to jest hegemonija oklopljena prisilom). U jednoj doktrini o državi koja ju zamišlja kao nešto što po svojoj tendenciji podliježe vlastitom iscrpljivanju i utapanju u uređeno društvo, ta je tema osnovna. Elemenat države kao prisile može se zamisliti kao nešto što se iscrpljuje onako postepeno kako se afirmiraju sve znatniji elementi uređenog društva (ili etične države ili građanskog društva). Izrazi „etična država“ ili „građansko društvo“ značili bi da su tu „sliku“ države bez države imali pred sobom najveći znanstvenici politike i prava ukoliko su se postavljali na teren čiste znanosti (čiste utopije, koliko se temelji na pretpostavci da su svi ljudi stvarno jednaki i, prema tome, jednako razumni i moralni, to jest kadri da spontano i slobodno prihvate zakon, a ne zbog toga što su prisiljeni, što im to nameću druge klase, kao stvar koja je tuda njihovoj sajesti). (Gramši 1979: 220-2)

Pojam opšte države, koja nekoliko redova kasnije dobija svoj drugi naziv „etičke države“, predstavlja jedinstvo koje Gramši jednostavno predstavlja matematičkom prostom operacijom građansko društvo + političko društvo = etička država. Međutim, u istom delu se kaže da se država kao element prisile povlači pred ovom etičkom državom, kao naprednijom

formom. Osim prethodnih tvrdnji kako napredna, moderna društva predstavljaju jačeg protivnika revolucijama ne zbog jake države, već zbog jakog građanskog društva, u konceptu etične države se javlja i forma socijalističke države u kojoj bi prema Gramšiju represivni element države trebalo u potpunosti da prepusti teren etičnoj državi koja će na osnovu jednakosti donositi zakone koje će razumni i moralni članovi društva prihvatati bez bilo kakve potrebe prisile.

On u tom procesu vidi fazu u kojoj se vlada izjednačava sa građanskim društvom i ovo je koncept koji samo sa žaljenjem možemo da konstatujemo što nije dublje razvijen. Nešto kasnije ćemo videti kako bi on mogao da se razvije prema nekim drugim Gramšijevim uvidima. Na ovom mestu se njegova misao zaustavlja uz tvrdnju da će ipak u toj fazi morati da postoji državni element noćnog čuvara koji sa jedne strane ima zadatak da štiti razvitak kako Gramši kaže „uređenog društva“, a s druge strane treba u skladu sa tim razvojem da umanjuje svoj moć. Ideja koja nije bila ni blizu ostvarenja. Može se reći da je i naivna, ali kao takva da ima i teorijske greške. Razdvajanje političkog i građanskog društva na analitičkom nivou vodi prema takvom problemu. Na taj način se zanemaruje politički faktor upravo kao deo građanskog društva u smislu političkih stranaka i najviših stranačkih organa koji de facto donose najvažnije odluke i upravljaju društvom vršeći političku vlast. Prema Gramšijevoj analizi, političke partije bi trebalo da umanjuju element prisile koje jedino one mogu da vrše, a s druge strane treba da povećaju moć hegemonije koja je takođe u njihovim rukama. Ali onda se postavlja pitanje zašto bi to političke stranke radile ukoliko oslabljuju sebe lišavajući se monopola nad prisilom? To je samo jedno pitanje na mestu koje otvara više pitanja.

Donekle se može reći da je neke od tih problema Gramši uočio govoreći o podeli vlasti:

Podjela vlasti i čitava rasprava koja je nastala oko njezina ostvarenja te pravna dogmatika rođena od njezina nastanka rezultati su borbe između građanskog i političkog društva u određenom povijesnom razdoblju s određenom nestalnom ravnotežom vlasti koja je uvjetovana činjenicom da su određene kategorije intelektualaca (u izravnoj službi države, posebno civilna i vojna birokracija) još previše povezane sa starim vladajućim klasama. To jest, unutar društva se događa ono što Kroče zove „vječnim sukobom između crkve i države“, u kojemu crkva treba da predstavlja građansko društvo u cjelini (dok je to ona u njemu samo jedan elemenat postupno sve manje važan) a država je pokušaj da se stalno kristalizira određeni stadij razvitka, određena situacija. U tom smislu sama crkva može postati državom, a sukob se može manifestirati između građanskog laičkog i laicizirajućeg društva i države-crkve (kada je crkva postala sastavni dio države, monopolizirano političko

društvo određene privilegirane grupe koja sebi pridružuje crkvu da bi svoj monopol bolje podržala onom zonom građanskog društva što predstavlja crkva). Bitna važnost podjele vlasti za politički i ekonomski liberalizam: čitava se liberalna ideologija, po svojim snagama i svojim slabostima, može uključiti u načelo podjele vlasti pa izgleda da je izvor slabosti liberalizma: birokracija, to jest kristalizacija rukovodećeg kadra koji vrši prisilnu vlast i koji u jednoj određenoj točki postaje kasta. Odatle potječe narodni zahtjev da sve dužnosti budu izborne, zahtjev koji je krajnji liberalizam a u isto vrijeme njegov raspad (načelo trajne ustavotvorne skupštine itd. u republikama razdoblje na koje je izabran šef države daje neko iluzorno zadovoljstvo tom elementarnom narodnom zahtjevu). Jedinstvenost države u razlikovanju vlasti: parlament je više vezan uz građansko društvo, sudska vlast između vlade i parlamenta, predstavlja kontinuitet pisanih zakona (čak i protiv vlade). Naravno, sve tri vlasti su također organi političke hegemonije, ali u različitoj mjeri: 1. parlament; 2. sudstvo; 3. vlada. Treba opaziti kako posebno težak utisak na javnost uzrokuju nepravilnosti sudbene administracije: hegemonski aparat je najosjetljiviji na tom području, kojemu se mogu dodati nepravilnosti u policiji i političkoj administraciji. (Gramši 1979: 191-2)

Ta slabost je u prepoznavanju moći rukovodećih kadrova da se pretvore u nešto poput kaste, a sam Gramši kaže da je to upravo posledica funkcionisanja svake etičke države koja mora imati i prisilni element i hegemoni element. Osim toga, ponovo vidimo da ne postoje striktno razlike između građanskog i političkog društva, tek postoji tendencija ova dva terena i tendencija elemenata da budu bliži jednom od dva. Parlament je bliži građanskom društvu, pa je u tom smislu i negirana prethodna tvrdnja da je građansko društvo određeno privatnim a političko javnim. Vlada je bliža političkom, a sudstvo se nalazi između. Ali sveukupno podela grana vlasti se ujedinjuje upravo u svojoj funkciji političke hegemonije.

O problemu prisilnog elementa države možemo nešto videti na sledećem mestu:

Čini mi se da se o etičkoj i kulturnoj državi najrazboritije i najkonkretnije može reći ovo: svaka je država etična utoliko ukoliko je jedna od njezinih najvažnijih funkcija da podiže veliku masu stanovništva na određenu kulturnu i moralnu razinu, razinu (ili tip) koja odgovara potrebama razvitka proizvodnih snaga te stoga interesima vladajućih klasa. U tome smislu najvažnije su državne aktivnosti škola kao pozitivna odgojna funkcija i sudovi kao represivna i negativna odgojna funkcija; ali u stvari tome cilju teži mnoštvo drugih takozvanih privatnih inicijativa i djelatnosti koje tvore aparat političke i kulturne hegemonije vladajućih klasa.. Hegelova koncepcija je svojstvena razdoblju u kojem se prošireni razvitak buržoazije mogao činiti neograničenim. Zato se njegova etičnost ili univerzalnost mogla afirmirati:

čitav će ljudski rod biti buržujski. Ali, u stvarnosti, samo ona društvena grupa koja postavlja državu i sama sebe kao cilj koji treba dostići može stvoriti etičnu državu koja teži da okonča unutrašnje podjele onih kojima se gospodari te da stvori tehničko-moralni jedinstveni društveni organizam. (Gramši 1979: 215)

Ideja etičke države ima unutrašnju dinamiku klasne borbe. Prethodno smo videli klasnu borbu u kojoj birokratija skoro da deluje kao kasta, a sada vidimo da se iza univerzalnosti koja je jedna od najvažnijih ideja Francuske revolucije, pa tako i cele epohe buržoaskih revolucija, krije unutrašnja podela na gospodare i one kojima se vlada. Prema tome, etička država se oslanja na dva aparata, školu i pozitivnu razvojnu funkciju, i sudove kao negativnu funkciju.

Zaključak

Na samom početku smo izložili Andersonovo stanovište u kojem tvrdi da kod Gramšija nije moguće naći potpuni, stabilan koncept građanskog i političkog društva. U kasnijem izlaganju smo se uverili da je Anderson zaista u pravu, ali do određene mere.

Najpre, važno je imati u vidu Gramšijevo isticanje razlike između građanskog i političkog društva kao čisto teorijske razlike, isticanje razlike kao rezultata do kojeg se dolazi kroz analizu, koji međutim u realnosti nije razdvojen. Sve dalje konfuzije u odnosu ova dva ideološka terena treba posmatrati kroz ovu tvrdnju.

Na Andersonovom tragu je onda moguće postaviti kritiku mešanja ekonomskog-strukture i nadgradnje-superstrukture. Slično tome Gramši stvara termin istorijskog bloka koji treba da izražava jedinstvo strukture i superstruktura, kao što stvara i termin etične države koja prevazilazi problem postojanja države izvan građanskog društva, ili pitanja da li je država deo političkog društva ili obrnuto.

U vezi sa konceptom istorijskog bloka se pojavljuje koncept katarze kojim se spaja ljudska svest sa ekonomskim odnosima koji postoje nezavisno od nje. Kod etične države ne nalazimo ništa slično katarzi, ali široka rasprava o problemu intelektualaca, književnosti i generalno istorije politike i ideja nam govore da je taj prelaz neposredniji. Da se čini jasnijim, te da nema potrebe za terminom koji bi odgovarao katarzi.

Odnos građanskog i političkog društva se kod Gramšija slikovitije predstavlja kroz odnose snaga čime u sliku ulazi i koncepcija Istoka i Zapada i njihova razlika koja suštinski menja političku strategiju prema kombinaciji odnosa političkog i građanskog društva. Da su to razdvojeni termini, nam

govori insistiranje koje nije usputno, već u samoj srži Gramšijevog dela. Insistiranje da se društva posmatraju prema tome da li je na dominantom položaju građansko društvo ili političko društvo, odnosno država.

Dakle, Andersonova antinomija svoje oličenje pronalazi u Makijavelijevom kentauru, čiji izgled menja jedino teorijsko shvatanje po kojem su kentauri takođe zamišljena bića koja ne postoje u stvarnosti.

Literatura

- Althusser, Louis, Etienne, Balibar (1975), *Kako čitati Kapital*, Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost SSO.
- Anderson, Perry (2017), *The Antinomies of Antonio Gramsci*, London: Verso.
- Bobbio, Norberto (1979), „Gramsci and the Conception of Civil Society“, u: Mouffe Chantal (ur.) *Gramsci and Marxist Theory*, London: Routledge & Keagan Paul, str. 21-48.
- Bucci-Glucksmann, Christine (1980), *Gramsci and the State*, London: Lawrence and Wishart.
- Engels, Friedrich (1968), „Engels to Friedrich Adolph Sorge In Rochester“, u: Donna Torr (prevodilac), *Marx and Engels Correspondence*, dostupno na: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1888/letters/88_01_07.htm (pristupljeno 22. juna 2021.)
- Gramši, Antonio (1958), *Historijski materijalizam i filozofija Benedetta Crocea*, Zagreb: Naprijed.
- Gramši, Antonio (1973), *Problemi revolucije. Intelektualci i revolucija*, Beograd: BIGZ.
- Gramši, Antonio (1979), *O državi*, Beograd: Radnička štampa.
- Gramši, Antonio (1980), *Filozofija istorije i politike*, Beograd: SLOVO LJUBVE.
- Gramši, Antonio (1984), *Marksizam i književnost*, Zagreb: Školska knjiga.
- Gramsci, Antonio (1987), *Selection from Political Writings 1910-1920*, London: Lawrence & Wishart.
- Gramsci, Antonio (1988), *Selection from Political Writings 1921-1926*, London: Lawrence & Wishart.
- Hobsbawm, Eric (1977), „Gramsci and Political Theory“, *Marxism Today* 21(5): 205-213.
- Luksemburg, Roza (1974), *Izabrani spisi*, Zagreb: Naprijed.
- Marks, Karl (1985), *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd: BIGZ.
- Rehmann, Jan (2013), *Theories of Ideology. The powers of Alienation and Subjection*, Boston: Brill.
- Thomas, D., Peter (2009), *The Gramscian Moment, Philosophy, Hegemony and Marxism*, Leiden: Brill.

Aleksandar Korolija

THE DISTINCTION OF CIVIL AND POLITICAL SOCIETY IN THE WORK OF GRAMSCI

Summary

This work considers Gramsci's understanding of civil and political society. Following Perry Anderson's critique, an attempt was made to find a distinction between civil and political society which wouldn't have a form of antinomy that Anderson attributes to it. In this representation, the reader can find arguments for and against Anderson's claims. This is not the last word on this subject, we rather hope it is a further illumination of the problem and its reactualisation. The concept of hegemony that Gramsci built at the level of civil society and that implies consent also has a place within this consideration, while political society provides domination. In that division of levels, a specific problem is the place of the state which fluctuates between civil and political society. With the concept of ethical state, Gramsci signifies the transition of state from political society and domination to civil society and consent. This problematic is engaged in a totalized manner with the presentation of Gramsci's insights into the relation of base and superstructure, hegemony, political and civil society, relations of force and state. These concepts can offer a closer insight into Gramsci's understanding of ideological hegemony only when they are considered in their unity.

Keywords

hegemony, civil and political society, ethical state, base and superstructure, relations of force